

ความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกสมุบัติกับคุณค่าทางจริยะ

พระมหาขวัญชัย กิตติเมธี (แห่มประไพ)

รศ.ดร.กฤต ศรียะอาจ

อาจารย์ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะพุทธศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทนำ

การปฏิบัติตนตามหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาถือเป็นเรื่องปกติของพุทธบริษัทที่ประกอบไปด้วยความเชื่อเป็นพื้นฐาน พอมีความเชื่อ ได้เรียนรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เมื่อนั้นก็จะเข้าใจธรรมของพระพุทธเจ้าอย่างแจ่มแจ้ง^๑ โดยความแจ่มแจ้งหรือผลที่เกิดขึ้นจากการรู้แจ้งธรรมนั้นต้องเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติ โดยสภาวะการรู้แจ้งจะเสริมให้เกิดศักยภาพในการเข้าใจความจริงแก่บุคคลผู้ปฏิบัติตามเท่านั้น เพราะธรรมเหล่านั้นได้แก่ปัจเจกสมุบัติ^๒ ลึกลับ เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งเองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตามอันเป็นเหตุให้คนกล่าวยกย่องพระพุทธองค์ว่าถูกต้องตามความเป็นจริง^๓ จากแนวคิดเรื่องนี้ทำให้เห็นคุณค่าที่ตามมา ๒ รูปแบบ คือ

๑. คุณภาพของบุคคลที่เกิดจากการปฏิบัติสอดคล้องกับธรรมเหล่านั้น กล่าวคือ คนมีปัญญาหรือบัณฑิตต้องผ่านการฝึกฝนตามหลักศีล และกุศลกรรมบถ ซึ่งองค์ธรรมเหล่านี้ถูกอธิบายภายใต้หลักของอริยมรรคมีองค์ ๘ อีกที เป็นหลักทางสายกลางที่อธิบายถึงผลที่เกิดขึ้นจากการเข้าใจปัจเจกสมุบัติที่ช่วยให้เกิดความเห็นถูกและปฏิเสธความเห็นผิด ๆ ว่าเที่ยง (สัสสตทิฐิ) “ผู้นั้นทำ ผู้นั้นได้รับผล คือใครทำอะไรได้เรื่อยไปไม่มีจบสิ้น” หรือความเห็นว่า “คนอื่นทำ คนอื่นได้รับผล คือคนหนึ่งทำ คนหนึ่งได้” และช่วยคลายความยึดมั่นในภาษาของท้องถิ่นหรือถ้อยคำที่สมมุติขึ้น^๔ ทั้งหมดเป็นคุณค่าภายในที่เกิดขึ้นเมื่อทำลายความเห็นผิด ตามที่นักคิดแบบอัตตวิสัย (Subjective) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ใน

^๑ อก.สตตก (ไทย) ๒๓/๑๘๘/๒๗๒.

^๒ ปัจเจกสมุบัติ หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยและสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันเป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น.

^๓ ที.สี.(ไทย) ๙/๓๗/๑๖.

^๔ พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรค ภาค ๓ ตอน ๑, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

เรื่องนี้ว่า คุณค่าทางจริยธรรมที่เกิดขึ้นต้องเกิดตามความชอบของแต่ละบุคคล^๕ การจำนนยอมรับความจริงที่เกิดขึ้นโดยไม่รู้สีกว่าตนเองเป็นผู้กระทำหรือทำเองถือว่าเป็นการบังคับที่ไม่ได้สร้างคุณค่าต่อความดีแต่อย่างใด แต่ความดีควรเกิดจากการยอมรับและพึงพอใจในสิ่งที่ทำนั้นแล้วทำให้คุณค่าที่เกิดขึ้นตามมานั้นยอมรับได้ ซึ่งการยอมรับในลักษณะนี้ไม่ได้เกิดจากการจำใจรับผล แต่เป็นการสร้างความรู้สึกร่วมว่าผลที่เกิดขึ้นนั้นล้วนเริ่มต้นจากเจตนาตั้งใจทำตั้งแต่ต้นต่างหาก หากมีความรู้เข้าใจแต่ต้นว่าจะมีผลแห่งการกระทำนั้นตามมาผู้กระทำอาจเปลี่ยนพฤติกรรมให้ต่างออกไป กล่าวคือเมื่อเกิดความรู้ (วิชา) ขึ้นวิชาก็จะดับไป พอวิชาดับไม่เหลือสังขารคือการปรุงแต่งก็จะดับไปตาม ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ดังนี้ จึงชื่อว่าความกังวลอะไร ๆ ว่า สิ่งนี้ของเรา หรือว่า สิ่งนี้ของคนเหล่านี้ ย่อมไม่มีแก่ผู้ใด^๖ ผิดกันก็ตรงที่นึกคิดแบบอัตตวิสัยนั้นยอมรับแค่เพียงความพอใจที่จะทำ แต่กลับไม่ยินดีหรือพอใจกับการรับผลที่เกิดขึ้น เพราะผลที่เกิดขึ้นไม่ได้สร้างคุณค่าให้เท่าใดนัก ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทมองลึกไปถึงผลที่เกิดขึ้นด้วยว่ามีส่วนสำคัญด้วยเช่นเดียวกัน ดังแนวคิดเรื่องที่ผลที่ตามมาในข้อ ๒

๒. คุณค่าภายในที่สะท้อนผ่านทางการพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคลได้ส่งผลต่อคุณค่าภายนอกที่กลายเป็นประโยชน์ในโลกและบุคคลอื่น ตรงกับการประกาศคำสอนครั้งแรกของพระพุทธเจ้าว่า

“แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ พวกเธอจงเที่ยวจาริก เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์...จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะบริบูรณ์ บริสุทธิ”^๗

ที่สำคัญคุณค่าดังกล่าวอาศัยการฟังแล้วสร้างความรู้ที่แยกคาย จึงจะเข้าใจปฏิจสมุปปาทธรรมในร่างกายและจิตใจตามที่พระพุทธเจ้ากล่าวไว้ว่า เพราะเหตุดังนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ^๘ แต่ในแนวคิดแบบอัตตวิสัยได้เน้นไปที่ความคิดของแต่ละคนที่เกิดขึ้นตามมาตรงกับคามพึงพอใจในชีวิตมากน้อยเพียงใด ซึ่งตรงนี้นักคิดวัตถวิสัย (Objective) กลับมองว่าคุณค่าทางจริยะต้องสมบูรณ์ไม่ควรมีใครเป็นผู้กำหนด

^๕ ปรีชา ช่างขวัญยืน, **ปรัชญากับวิถีชีวิต**, กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา, ๒๕๔๙. หน้า ๙๓.

^๖ ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๖๕/๔๑๙.

^๗ วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๒/๓๒.

^๘ ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๓๗/๙๕.

และการทำดีไม่ควรถูกกำหนดเพียงเพื่อผลประโยชน์เท่านั้น แต่เป็นไปเพื่อความดีที่สมบูรณ์นั่นเอง โดยนักคิดเหล่านี้อาจไม่ได้เน้นไปที่ผลเท่านั้น แต่เน้นไปที่ความสมบูรณ์ของเนื้อหาโดยรวมด้วยต่างหาก ส่วนใครจะรับรู้ได้แค่นั้นหรือพึงพอใจหรือไม่อาจไม่ใช่ประเด็นสำคัญ ฉะนั้น บุคคลจึงเป็นเพียงองค์ประกอบที่ไม่จำเป็นในการอธิบายคุณค่าแบบวัตถุนิยม แต่ควรมุ่งความสำคัญไปที่เนื้อหาเท่านั้น ตรงนี้ก็อาจขัดแย้งกับพุทธปรัชญาเถรวาทที่มองไปทั้งสองส่วนกล่าวคือความสมบูรณ์ของเนื้อหาต้องมาจากความสมบูรณ์ของบุคคลก่อน จึงต้องสร้างคนให้สมบูรณ์ก่อนแล้วจึงจะสร้างคุณค่าทางจริยะในเวลาต่อมาได้

ในบทความนี้จึงได้ประมวลความคิดเรื่องปฏิจกสมุพบาทกับคุณค่าทางจริยธรรม โดยศึกษาผ่านทฤษฎีคุณค่าทางปรัชญา แล้วนำมาวิพากษ์เพื่อให้เห็นคุณค่าที่เกิดขึ้นจากการศึกษาหลักปฏิจกสมุพบาทที่เกิดขึ้นภายในบุคคลที่ศึกษาและปฏิบัติ รวมถึงผลที่เกิดขึ้นตามมา เป็นความบริสุทธิ์และบริบูรณ์ของโลก และบุคคลอื่นได้อย่างไร

แนวคิดปฏิจกสมุพบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท

การปฏิบัติตนตามหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาถือเป็นเรื่องปกติของเหล่าพุทธบริษัท เพราะง่ายต่อการอธิบายด้วยหลักความเชื่อ แต่เมื่อคนที่อยู่นอกศาสนาหรือผู้ที่ใช้เหตุผลมาพิสูจน์ความจริงในเรื่องข้อปฏิบัติทางศาสนาจำเป็นต้องอาศัยเหตุผลในการตอบ และเหตุผลนี้เองเป็นปัจจัยสำคัญในการอธิบายความจริงอีกหลายอย่างในทางพระพุทธศาสนาที่ต้องใช้ปัญญาเป็นหลักสำคัญ เพราะปัญญาที่จะทำความเข้าใจหลักธรรมนี้ได้ไม่ใช่แค่ปัญญาที่เรียนหรือฟังตาม ๆ กันมาเท่านั้น แต่ต้องเป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรมหรือปฏิบัติธรรม ไม่อย่างนั้นก็ยากจะเข้าใจธรรมได้ ดังข้อความว่า “ธรรมเหล่านี้แล ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตรู้แจ้งเองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตามอันเป็นเหตุให้คนกล่าวยกย่อง ตถาคตถูกต้องตามความเป็นจริง”^๙ โดยความหมายของธรรมในที่นี้ก็คือปฏิจกสมุพบาทนั่นเอง ตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสถึงต่อมาว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นคุณอันลึก เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นธรรมสงบ ประณีต ไม่หยาบ ลงสู่ความตรึก ละเอียด เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง ส่วนหมู่สัตว์นี้ เริงรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย ชื่นชมในอาลัย ฐานะคือความที่อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารเป็นต้นนี้เป็นสภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้นนี้ อันหมู่สัตว์ผู้เริงรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย ชื่นชมในอาลัยเห็นได้ยาก แม้ฐานะคือธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปัทวทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด เป็นที่ดับสนิท หากิเลสเครื่องร้อยรัดมิได้นี้ ก็แสนยากที่จะเห็นได้ ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม สัตว์เหล่าอื่น

^๙ ที.ส. (ไทย) ๙/๓๗/๑๖.

ก็จะไม่พึงรู้ทั่วถึงธรรมของเรา ซ้อนั้น จะพึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา”^{๑๐}

แต่ที่ว่าเข้าใจยากก็ไม่ใช่หมายความว่าไม่มีใครเข้าใจได้ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติตามหลักธรรมจนเกิดปัญญา ดังข้อความว่า

“สัตว์ทั้งหลายที่มีรูปคือกิเลสในจักขุน้อยก็มี ที่มีรูปคือกิเลสในจักขุมากก็มี ที่มีอินทรีย์แก่ล้าก็มี ที่มีอินทรีย์อ่อนก็มี ที่มีอาการดีก็มี ที่มีอาการทรามก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ง่ายก็มี ที่จะสอนให้รู้ได้ยากก็มี ที่มีปกติเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยอยู่ก็มี มีอุปมาเหมือนดอกอุบลในกออุบล ดอกปทุมในกอปทุม หรือดอกบุณฑริกในกอบุณฑริกที่เกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ งอกงามแล้วในน้ำ บางเหล่ายังจมในน้ำ อันน้ำเลี้ยงไว้ บางเหล่าตั้งอยู่เสมอน้ำ บางเหล่าตั้งอยู่พ้นน้ำ อันน้ำไม่ติดแล้ว”^{๑๑}

การปฏิบัติตนจึงเป็นผลทำให้เกิดความเข้าถึงความดีสูงสุด โดยความดีที่ว่าเกี่ยวข้องกับความเข้าใจในหลักปฏิจลสมุบาทที่ช่วยให้ลดละวางความเป็นตัวตน และเข้าใจความเป็นเหตุปัจจัยของสรรพสิ่งมากยิ่งขึ้น โดยในทางพระพุทธศาสนาที่มีอรรถกถาจารย์และพระเถระมากมายให้ความสำคัญในการถ่ายทอดความหมายเพื่อประโยชน์แก่การนำไปใช้ในการปฏิบัติตน เป็นหลักทางจริยธรรมซึ่งจำเป็นต้องมีการนำหลักธรรมเหล่านี้มาใช้เพื่อทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อชีวิตมากยิ่งขึ้น อันเกี่ยวข้องกับการศึกษา เพราะจริยธรรมเกิดจากการรู้ตัวเองทำให้สามารถวางความสัมพันธ์ระหว่างตัวเองกับผู้อื่นและสิ่งอื่นได้ถูกต้อง ซึ่งเกี่ยวข้องกับการศึกษาที่ส่วนใหญ่นั้นเรียนรู้แต่เรื่องนอกตัวเกือบไม่มีเลยที่ศึกษาให้รู้ตัวเองด้วย ฉะนั้น การศึกษาจึงให้แต่ความรู้ แต่ไม่ได้ให้ปัญญาซึ่งมีจริยธรรมอยู่ด้วยเสมอ ความรู้ในปัจจุบันจึงอาจไม่มีจริยธรรมอยู่ด้วย^{๑๒}

ฉะนั้น ปฏิจลสมุบาทจึงเป็นผลของการปฏิบัติตนตามหลักธรรมจนหลุดพ้นจากความทุกข์ แม้จะมีการตีความที่แตกต่างกันไป แต่ปฏิจลสมุบาทก็เป็นการกล่าวถึงเหตุปัจจัยคือ “เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น และเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ” เมื่อขยายความออกไปปฏิจลสมุบาทคือผลแห่งการปฏิบัติตามทางสายกลางที่ทำลายตัวตนที่ทำให้เกิดความยึดมั่นจนกลายเป็นสัสสตทิฐิ และความเชื่อในการขาดสูญไม่มีผลแห่งความดีความชั่วกลายเป็นอุจเฉททิฐิ

^{๑๐} วิ.ม.(ไทย) ๔/๕/๙.

^{๑๑} วิ.ม.(ไทย) ๔/๙/๑๑.

^{๑๒} ประเวศ วะสี, การพัฒนาต้องเอาวัฒนธรรมเป็นตัวตั้ง, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : หมอชาวบ้าน, ๒๕๔๗), หน้า ๑.

แนวคิดคุณค่าจริยะในพุทธปรัชญาเถรวาท

คำว่า จริยะ แปลว่าความประพฤติ ในอรรถกถาแปลว่าประพฤติในอารมณ^{๑๓} หรือเรียกว่า จริต ส่วนคำว่า จริยธรรม ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาไม่มีคำนี้ แต่มีคำว่า ธรรมจริยะ แปลว่า การประพฤติธรรม^{๑๔} ส่วน คุณค่า (value) คือ คุณสมบัติที่ได้จากการประเมินสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังนี้

ก. คุณค่าจริยะทางอัตตวิสัย มาจากแนวคิดแบบสัมพัทธนิยมทางจริยศาสตร์ (Ethical Relativity) ซึ่งนักคิดกลุ่มนี้ เช่น เวสเตอร์มาร์ค (Edward Westermarck) เชื่อว่า จริยศาสตร์ไม่มีกฎเกณฑ์ (Ethics Is Not Normative)^{๑๕} โดยมีความเชื่อการกระทำของใครก็ตามล้วนต่างกันไปในเวลาหรือสถานการณ์ต่าง ๆ ซึ่งสร้างความพอใจหรือไม่พอใจ พอใจมากหรือน้อยต่างกันไป ถ้าพอใจก็ถือว่าดี ไม่พอใจก็ถือว่าเลว โดยคำทางศีลธรรมหรือคุณค่าทางความประพฤติเป็นเพียงคำที่แสดงให้เห็นถึงความพอใจหรือไม่พอใจ ไม่ได้ระบุถึงคุณค่าที่มีอยู่จริง เพราะคุณค่านั้นไม่มีและระบุไม่ได้ การตัดสินคุณค่าว่าดีหรือชั่วจึงเป็นเพียงคำบรรยายความรู้สึกหรือแสดงความรู้สึกเท่านั้น ฉะนั้น ความเข้าใจว่าคุณค่าทางจริยะมีอยู่จริง และเป็นสิ่งตายตัวเป็นความหลงผิด คุณค่าทางจริยะเป็นอัตวิสัย (subjective) ขึ้นกับอารมณของแต่ละคนเป็นสำคัญ

ข. คุณค่าจริยะทางปรวิสัย เป็นแนวคิดที่แย้งกับคุณค่าทางอัตตวิสัย โดยถือว่า ดีชั่ว ถูกหรือผิด หรือค่าทางจริยะเป็นสิ่งตายตัว เพราะหากคุณค่าเหล่านี้เป็นไปตามความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจของคนหรือของสังคม หรือสภาพแวดล้อมก็เท่ากับยอมรับว่าไม่มีความดี ไม่มีความชั่ว เพราะสิ่งที่เราเรียกว่าดีในวันนี้ วันต่อไปอาจกลายเป็นความชั่วก็ได้ ความดีหรือความชั่วจึงไม่ได้ขึ้นกับการกระทำหรือผู้กระทำ เพราะหากความดีชั่วถูกผิดไม่มีความหมายตายตัว คนเราก็ไม่จำเป็นต้องทำดีหรือเป็นคนดี เพราะหากการทำดีเป็นแค่เรื่องความพอใจ หรือทำดีเพื่อให้สังคมยอมรับ ไม่ใช่ทำดีเพราะเป็นสิ่งที่ดี แต่คนที่ทำดีส่วนมากไม่ได้เชื่อเช่นนั้น คนที่ทำดีเพราะคิดว่าสิ่งนั้นดี โดยไม่ได้ปรารถนาสิ่งตอบแทนใด ๆ คนเหล่านี้มิใช่ไม่รู้ว่าคุณค่ามีความพอใจไม่พอใจต่างกัน สังคมให้คุณค่าที่ต่างกันไปด้วย แต่เขาไม่เห็นว่าคุณค่าเหล่านี้เพียงพอที่จะยอมรับว่าความดีแท้ไม่มีอยู่ หรือความดีเป็นแค่เรื่องสัมพัทธ์หรือเป็นอัตตวิสัยเท่านั้น^{๑๖}

^{๑๓} ชุ.ป.อ.(ไทย) ๗/๑/๘๐๐.

^{๑๔} ส.ส.อ.(ไทย) ๑/๑/๕๒๗.

^{๑๕} Edward Westermarck, "Ethics Are Relative", in **Introduction to Ethical Studies An Open Source Reader** by Lee Archie John G. Archie, August 2003, p.39, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://philosophy.lander.edu/ethics/ethicsbook.pdf> (August 2003)

^{๑๖} ปรีชา ช้างขวัญยืน, **ปรัชญากับวิถีชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา, ๒๕๔๙), หน้า ๙๕-๙๖.

ค. คุณค่าทางจริยะในพุทธปรัชญาเถรวาท พุทธปรัชญาเถรวาทอาจจะยอมรับทั้งคุณค่าทางจริยะแบบปรีชาและแบบอัตตวิสัย โดยเบื้องต้นคุณค่าปรีชาอาจไม่ตรงนักเนื่องจากคุณค่าจริยะแบบปรีชาจะใกล้เคียงกับศาสนาแบบเทวนิยมที่เชื่อว่ามีอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติอยู่ สำหรับพุทธศาสนาไม่ใช่ออย่างนั้น แต่มุมมองแบบปรีชาก็ทำให้เข้าใจว่าความดีเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ไม่ขึ้นอยู่กับความปรารถนาหรือเกี่ยวข้องกับใคร เป็นจริงตามนั้นไม่มีใครเปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งตรงนี้ทำให้เห็นคุณค่าที่เกิดขึ้นผ่านคำว่า ดี หรือชั่ว ที่พุทธปรัชญาเถรวาทเริ่มต้นจากเจตนาที่อยู่ภายในใจก่อน เพราะใจเป็นจุดเริ่มต้นของการกระทำทุกอย่าง

แต่การยืนยันคุณค่าทางจริยะในพุทธปรัชญาเถรวาทแบบปรีชาอาจไม่ได้ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงทางคุณค่าที่เกิดขึ้นจากสิ่งแวดล้อม แต่อำศัยการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในใจเป็นหลักก็จริง แต่พุทธปรัชญายังมองคุณค่าที่เกิดขึ้นภายนอกด้วย เป็นการอธิบายคุณค่าทางจริยะแบบอัตตวิสัยที่เน้นไปตามประโยชน์ที่เกิดขึ้นตามมา เพราะแม้จุดมุ่งหมายของความดีสูงสุดในพุทธปรัชญาก็คือนิพพานจะเป็นเรื่องประโยชน์ส่วนตัว แต่ความจริงจุดหมายนั้นก็มีความเสียสละในตัวเอง โดยการกระทำดังกล่าวถูกอธิบายในลักษณะจริยธรรมดังต่อไปนี้

ก. คุณค่าระดับศีล คุณค่าระดับนี้ถือว่าเป็นพื้นฐานของจริยธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยศีลนั้นถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เริ่มจากเจตนาที่อยู่ในใจของบุคคลนั้นให้สอดคล้องกับประโยชน์ที่ไม่เบียดเบียนคนอื่น และพื้นฐานทางจริยธรรมหรือศีล ๕^{๑๗} เป็นหลักที่เพิ่มคุณค่าการกระทำที่เปลี่ยนจากคนธรรมดาให้กลายเป็นอริยบุคคลได้ โดยคุณค่านั้นเกิดจากการกระทำดี ด้วยการเว้นจากการทำชั่วอีกที โดยความหมายของคำว่าดีในที่นี้จึงเป็นการปฏิเสธความชั่วหรือเว้นจากทางที่ควรเว้นก่อน เพราะคำสอนในพุทธปรัชญาเถรวาทมักจะเริ่มต้นด้วยสิ่งที่ควรเว้นก่อน

ข. คุณค่าระดับกุศลกรรมบถ^{๑๘} คุณค่าระดับนี้สูงขึ้นกว่าระดับของศีล การทำความดีในระดับนี้เป็นการทำในระดับกรรม โดยคุณค่าของระดับกรรมบถนี้เป็นการยกคุณค่าของความดีขึ้น เพราะเมื่อใครทำดีเพื่อตนเองก็ต้องอยู่บนฐานของการไม่เบียดเบียนผู้อื่นก่อน และผลที่เกิดขึ้นกับความดีในลักษณะนี้ก็คือบุคคลนั้นย่อมกลายเป็นคนดี เป็นความจริงที่ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง อาจกล่าวได้ว่าความดีในลักษณะนี้เชื่อมโยงการทำดีกับคนอื่น ๆ ในรูปแบบของสังคม โดยพิจารณาจากผลที่เกิดขึ้นจะสอดคล้องกันระหว่างการยอมรับว่าดีระหว่างสังคมกับธรรมชาติ ฉะนั้น การกระทำที่ดีหรือถูกจึงต้องก่อให้เกิดความสุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น และความสุขนั้นก็คือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความสุขสมบูรณ์ทางศีลธรรม ความรู้แจ้งในธรรมชาติ ความหลุดพ้นของจิต และความสุขสมบูรณ์ทางจิตใจนั่นเอง

^{๑๗} อ่านรายละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๖/๑๙๖.

^{๑๘} อ่านรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๘๕/๓๖๘.

ค. คุณค่าระดับมัชฌิมาปฏิปทา^{๑๙} การทำดีที่มีลักษณะนำผู้กระทำไปสู่ความดีสูงสุดได้อีกประเภทหนึ่ง คือ ทางสายกลาง โดยคุณค่าการทำความดีแล้วหวังผลที่เกิดขึ้นในโลกนี้และโลกหน้า แล้วจึงพัฒนาสู่ความดีที่เหนือโลก การทำความดีในชั้นมัชฌิมาปฏิปทานี้จะนำไปสู่ผลที่ดีในการดำเนินชีวิตไม่ขัดแย้งกับธรรมชาติ

ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจุสมุพบาทกับคุณค่าทางจริยะ

การศึกษาความสัมพันธ์นี้อาศัยคุณค่าทางจริยะในการวิเคราะห์ดังนี้

๑. ความสัมพันธ์แบบอัตตวิสัย การพิจารณาความสัมพันธ์คุณค่าแบบอัตตวิสัยที่เริ่มต้นด้วยการหาหลักการทางความเชื่อที่มีต่อแนวคิดเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่มีผลในการนำไปใช้ตัดสินคุณค่าด้านต่าง ๆ ทั้งความดี ความชั่ว ความถูกและผิด เป็นต้น ซึ่งมีความเชื่อมโยงกันดังนี้

ก. คุณค่าทางด้านเหตุผล ความดีจะมีคุณค่าเมื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ในขั้นต้น^{๒๐} เพราะผู้หวังความสุขในทางพุทธปรัชญาเถรวาทต้องเริ่มต้นตั้งแต่ระดับความสุขคือความสุขที่ได้ตอบสนองตามความต้องการของมนุษย์ในการวางรากฐานของการใช้ชีวิต ดังพระภิกษุมีความต้องการด้วยปัจจัย ๔ ในการดำรงชีวิตแต่เป็นความต้องการที่ถูกจำกัดด้วยลักษณะของหลักธรรม เช่น ความสันโดษ ความรู้จักประมาณ ความเป็นคนเรียบง่าย เป็นต้น ฉะนั้น ความดีที่ถูกพิจารณาผ่านคุณค่าของประโยชน์ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตจึงถูกจำกัดด้วยหลักธรรม เพื่อจำกัดความอยากและเป็นพื้นฐานในการพัฒนาตัวเองสู่ความสุขในระดับมานุสสุและนิพพานสุขที่สูงขึ้นไป

คุณค่าในอัตตวิสัยนี้จึงอาศัยเหตุผลที่เป็นไปในเชิงโลกียะ มุ่งถึงประโยชน์ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติและสังคมที่เกี่ยวข้องกล่าวคือ หากทำดีแก่สังคมด้วยการดำเนินตามศีลและกุศลกรรมบถผลก็จะเกิดประโยชน์ซึ่งเป็นคุณค่าแก่สังคมด้วย และตนเองก็เป็นคนในสังคมก็ย่อมได้รับประโยชน์ไปด้วย ตรงกันข้ามหากสังคมไม่สงบสุข ตนเองก็ยากจะมีความสุข โดยหลักการปัจจุสมุพบาทที่เน้นไปที่หลักการแห่งการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ทำให้เห็นปรากฏการณ์การไม่ปฏิบัติตามหลักศีลและกุศลกรรมบถและการปฏิบัติตามจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่แตกต่างกัน

ข. คุณค่าความทุกข์และความสุข คุณค่าทางจริยธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการพูดถึงทุกข์กับสุข โดยคำว่า ทุกข์^{๒๑} คือสภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่ทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและ

^{๑๙} อ่านรายละเอียดใน ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๕๗-๒๕๘/๑๔๖.

^{๒๐} Edward Westermarck, "Ethics Are Relative", in *Introduction to Ethical Studies An Open Source Reader* by Lee Archie John G. Archie, August 2003, p.46.

^{๒๑} วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔/๑๖.

ความดับสลายไป เนื่องจากต้องไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง โดยการอธิบายถึงความทุกข์นั้น เกี่ยวพันกับเรื่องความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ ความตาย ความประจวบด้วยสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น โดยย่อ อูปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ โดยสภาพที่ทำให้เป็นทุกข์เพราะเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่เที่ยง

ส่วนความสุขไม่ได้มีความหมายอะไรเลยหากไม่ได้เกี่ยวพันกับบุคคลผู้ที่รับความสุขนั้น ซึ่งตอบปัญหาข้อหนึ่งที่ว่า เมื่อนิพพานเป็นความสุข แล้วใครเป็นผู้มีความสุขในนิพพานนั้นได้ คำตอบ ก็คือตราบเท่าที่ยังไม่นิพพานหรือดับสูญสลายทางกาย บุคคลนั้นก็ได้รับผลแห่งความสุขนั้นได้ ความสุข จึงเป็นเรื่องของบุคคล ส่วนการอธิบายความสุขในปัจเจกสมุบัติซึ่งอยู่ในฝ่ายของปรมัตถธรรมจึงไม่มี เพราะปัจเจกสมุบัติเป็นความจริงที่ไม่มีบุคคลเข้าไปเกี่ยวข้อง เป็นกฎแห่งธรรมตามกฎแห่งนิยาม แต่ความสุขเป็นเพียงสมมติที่เกิดขึ้นโดยอาศัยคำอธิบายให้สอดคล้องกับบุคคล ท่านพุทธทาสเรียก วิธีการกล่าวลักษณะนี้ว่า ภาษาคน คือถือเอาภาวะไม่มีทุกข์นั้นเป็นความสุข เพื่อประโยชน์แก่การสอน ศีลธรรมเท่านั้นเอง

๒. ความสัมพันธ์แบบปรัวสัย ในลักษณะความสัมพันธ์แบบปรัวสัย ปัจเจกสมุบัติอาจเป็น ความจริงที่ไม่ใช้อยู่ในเกณฑ์การประเมินคุณค่าผ่านคนอื่นต่อไป แต่ต้องอาศัยความเชื่อความจริง บางอย่างที่อยู่เหนือขึ้นไปกว่านั้น ในที่นี้จะได้อธิบายคร่าวๆ ใต้เงื่อนไข ดังต่อไปนี้

ก. คุณค่าแบบสมมติกับปรมัตถ์ในการตัดสินคุณค่าทุกอย่างนักคิดกลุ่ม ปรัวสัยจะเชื่อมั่นว่า คนไม่สามารถตัดสินการกระทำว่าถูกหรือผิดได้ แต่ความดีสูงสุดอยู่เหนือที่คนจะคิดได้^{๒๒} โดยปัจเจกสมุบัติอาจถูกอธิบายทั้งในแบบสมมติและปรมัตถ์กล่าวคือ หากอยู่ในฝ่ายสมมติหรือสัมพันธ์กับกิเลส (อวิชชา ตัณหา อูปาทาน) ที่ก่อให้เกิดทุกข์อยู่ เพราะยังมีตัวมันตนอยู่ที่ยึดถือทุกข์นั้นอยู่ แต่ในฝ่ายปรมัตถ์ หรือฝ่ายสมบุรณ์ก็คือการบรรลุความดีสูงสุดก็เมื่อหมดตัวตนหรือสิ้นอัตตาไม่มีความยึดมั่นถือมั่นอีกแล้ว ซึ่งวิธีการอธิบายแบบนี้ทำให้ช่วยแก้ข้อสงสัยที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ตั้งข้อสังเกตต่อการอธิบายของ พระพุทธโฆษาจารย์ถึงหลักการที่มองเรื่องปัจเจกสมุบัติเป็นเรื่องข้ามภพข้ามชาติ หรือมีอัตตาที่ต้อง เวียนว่ายตายเกิดอีก เพราะท่านพุทธทาสถือว่าปัจเจกสมุบัติเป็นเรื่องของปัจจุบันเท่านั้น แต่การ อธิบายปัจเจกสมุบัติแบบข้ามภพข้ามชาตินั้นเป็นการอาศัยหลักสมมติตัวตนขึ้นมาเพื่อเสวยผลที่เกิดขึ้นจากการความดีหรือชั่วตามหลักกฎแห่งกรรม แต่หากถือเอาการอธิบายว่าเป็นแต่ปัจจุบันเท่านั้น ก็เท่ากับยอมรับว่าไม่มีตัวตนที่ควรยึดถือเป็นแบบปรมัตถ์เป็นการบรรลุถึงความดีสูงสุดนั่นเอง

^{๒๒} G. E. Moore, "The Objectivity of Moral Judgements" in *Introduction to Ethical Studies An Open Source Reader* by Lee Archie John G. Archie, August 2003, pp.54-55.

ข. คุณค่าการเกิดและความดับ ในการพิจารณาปัญหานี้ เราอาจต้องเข้าใจเป็นเบื้องต้นก่อน ว่าค่าทางจริยะเป็นสัมพัทธ์คือค่าทางจริยะไม่ได้มีอยู่จริง เป็นเพียงแต่สมมติขึ้นตามแต่ใจคนหรือสังคม ต้องการ ส่วนค่าทางจริยะแบบสัมบูรณ์คือทางจริยะมีอยู่จริง ดีชั่วมีจริง ให้ผลจริง ตัดสินได้จริง อย่างเป็นสากล โดยอาจมองได้ ๒ ลักษณะ คือ (ก) ลักษณะคุณค่าสัมพัทธ์กับการเกิด การเกิดใน ปฏิจจสมุปบาทใช้คำว่า ชาติ อาศัยหลายสิ่งที่เรียกว่าปัจจัย เริ่มตั้งแต่อาหารจนกระทั่งความทุกข์เกิด และ (ข) ความสมบูรณ์กับการดับ ในกรณีของการดับมีความสมบูรณ์อยู่ในตัวเอง เป็นการดับหมดสิ้นกิเลส เป็นสายที่ตรงข้ามกับการเกิด เป็นการดับที่เหตุปัจจัยทำให้ทุกอย่างดับไปโดยอัตโนมัติ

๓. คุณค่าเรื่องทฤษฎีและการปฏิบัติ ในการวิเคราะห์เรื่องปฏิจจสมุปบาทจำเป็นต้องเข้าใจถึงทฤษฎีกับการปฏิบัติว่าเกี่ยวข้องกัน เมื่อเห็นอย่างไรรักปฏิบัติแบบนั้น โดยมัวมองเรื่องความเห็นหรือทฤษฎีว่าเป็นการลดทอนคุณค่าความดีไป เพราะมัวไม่ได้มุ่งเน้นไปที่การปฏิบัติ^{๒๓} ฉะนั้น ในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงอาจแตกต่างจากคุณค่าแบบปรัยัสตรงที่เน้นไปถึงการปฏิบัติด้วย โดยพิจารณาจากคุณค่าดังนี้คือ

ก. คุณค่าของทฤษฎี ในหลักการปฏิจจสมุปบาทได้กล่าวถึงทฤษฎีคือความเห็นผิดไว้ ๒ ลักษณะ คือ ความเห็นว่าเที่ยง (สัสสตทฤษฎี) คือบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยง^{๒๔} และความเห็นว่าขาดสูญ (อุจเฉททฤษฎี) คือบัญญัติความขาดสูญ^{๒๕} ความพินาศ ความเลิกละของสัตว์ผู้ปรากฏอยู่ การหลุดพ้นจากการยึดถือตัวตนและการปล่อยวางตัวตนในที่นี้หมายถึงสิ่งที่เป็นสัมพัทธ์ตามที่พระพุทธเจ้ากล่าวถึง คือ คน สิ่งของ หรือทรัพย์สมบัติต่างๆ จะถือว่าเป็นตัวเป็นตนก็ไม่ได้ จะคิดว่าไม่มีอะไรเลย ทุกอย่างไม่มีเหตุปัจจัยเกิด ๆ เกิดเอง ดับก็ดับเองก็ไม่ได้ บุคคลผู้เข้าถึงความดีสูงสุดต้องไม่มีทฤษฎีทั้งสองนี้ ซึ่งปฏิจจสมุปบาทถือว่าเป็นความจริงที่มีเหตุปัจจัยไม่ใช่มิตัวตน และมีใช้เกิดและสูญไปโดยไม่มีเหตุเช่นกัน

ข. คุณค่าของมัชฌิมาปฏิปทา ในการกระทำที่ดีเพื่อผลคือความดีสูงสุดจำเป็นต้องอาศัยหลักแห่งทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา คือ ความเห็นชอบ คิดชอบ พูดชอบ กระทำชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ มีสติชอบ มีสมาธิชอบ เพราะหลักแห่งทางสายกลางนี้ช่วยทำให้หลีกเลี่ยงจากทางไม่ได้ คือมีฉันททฤษฎีและอกุศลกรรม ทำให้ถึงความดีสูงสุดได้

^{๒๓} THOMAS BALDWIN, “Moore” in *The Blackwell Companion to Philosophy*, Edited by NICHOLAS BUNNIN and E. P. TSUI-JAMES, SECOND EDITION, (UK : Blackwell Publishers Ltd, 2003), pp.805-806.

^{๒๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗/๑๑.

^{๒๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙/๓๒.

พระพุทธโฆษาจารย์ให้ความสำคัญกับผู้ปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาว่าเป็นสิ่งชอบหรือถูกต้อง แล้วจึงอธิบายปฏิจสุมุบาทภายใต้หลักการข้ามภพข้ามชาติ ส่วนท่านพุทธทาสให้ความสำคัญกับผลของความจริงว่าถูกต้องจึงไม่จำเป็นต้องยึดหลักการข้ามภพข้ามชาติ แต่รู้ว่าผลคือความทุกข์เท่านั้นหรือ ศึกษาความดีที่สมบูรณ์เท่านั้น แต่ไม่จำเป็นต้องศึกษาบุคคลผู้ทุกข์ซึ่งทำให้เป็นสัมพัทธ์เปลี่ยนแปลงได้ ตลอดเวลานั่นเอง

บทสรุป

ปฏิจสุมุบาทจึงเป็นผลของการปฏิบัติตนตามหลักธรรมจนหลุดพ้นจากความทุกข์ แม้จะมีการตีความที่แตกต่างกันไป แต่ปฏิจสุมุบาทก็เป็นการกล่าวถึงเหตุปัจจัยคือ “เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น และเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ” เมื่อขยายความออกไปปฏิจสุมุบาทคือผลแห่งการปฏิบัติตามทางสายกลางที่ทำลายตัวตนที่ทำให้เกิดความยึดมั่น จนกลายเป็นสัสสตทิฐิ และความเชื่อในการขาดสูญไม่มีผลแห่งความดีความชั่วกลายเป็นอุจเฉททิฐิ

คุณค่าทางจริยะในพุทธปรัชญาเถรวาท พุทธปรัชญาเถรวาทอาจจะยอมรับทั้งคุณค่าทางจริยะแบบปรวิสัยและแบบอัตตวิสัย โดยเบื้องต้นคุณค่าปรวิสัยอาจไม่ตรงนักเนื่องจากคุณค่าจริยะแบบปรวิสัยจะใกล้เคียงกับศาสนาแบบเทวนิยมที่เชื่อว่ามีอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติอยู่ สำหรับพุทธศาสนาไม่เชื่ออย่างนั้น แต่มุมมองแบบปรวิสัยก็ทำให้เข้าใจว่าความดีเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ไม่ขึ้นอยู่กับความปรารถนาหรือเกี่ยวข้องกับใคร เป็นจริงตามนั้นไม่มีใครเปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งตรงนี้ทำให้เห็นคุณค่าที่เกิดขึ้นผ่านคำว่า ดี หรือชั่ว ที่พุทธปรัชญาเถรวาทเริ่มต้นจากเจตนาที่อยู่ภายในใจก่อน เพราะใจเป็นจุดเริ่มต้นของการกระทำทุกอย่าง

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสุมุบาทกับคุณค่าทางจริยธรรม อธิบายถึงคุณค่าในอัตตวิสัยนี้ จึงอาศัยเหตุผลที่เป็นไปในเชิงโลกียะ มุ่งถึงประโยชน์ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติและสังคมที่เกี่ยวข้องกล่าวคือ หากทำดีแก่สังคมด้วยการดำเนินตามศีลและกุศลกรรมบถผลก็จะเกิดประโยชน์ซึ่งเป็นคุณค่าแก่สังคมด้วย และตนเองก็เป็นคนในสังคมก็ย่อมได้รับประโยชน์ไปด้วย ตรงกันข้ามหากสังคมไม่สงบสุข ตนเองก็ยากจะมีความสุข โดยหลักการปฏิจสุมุบาทที่เน้นไปที่หลักการแห่งการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ทำให้เห็นปรากฏการณ์การไม่ปฏิบัติตามหลักศีลและกุศลกรรมบถและการปฏิบัติตามจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่แตกต่างกัน ขณะที่ลักษณะความสัมพันธ์แบบปรวิสัย ปฏิจสุมุบาทอาจเป็นความจริงที่ไม่ใช้อยู่ในเกณฑ์การประเมินคุณค่าผ่านคนอื่นต่อไป แต่ต้องอาศัยความเชื่อความจริงบางอย่างที่อยู่เหนือขึ้นไปกว่านั้น

บรรณานุกรม

- ซัชชัย คุ่มทวีพร. **จริยศาสตร์ : ทฤษฎีและการวิเคราะห์ปัญหาจริยธรรม** . กรุงเทพมหานคร : ดำเนินการพิมพ์, ๒๕๔๐.
- ดร.เค.เอ็น.ชยติลเลเก. **จริยศาสตร์แนวพุทธ**. แปลโดยสุเชาว์น พลอยชุม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.๒๕๓๗.
- เนืองน้อย บุญนเณตร. **จริยศาสตร์กับปัญหาปัจจุบัน**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.
- _____. **จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม : โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต) . **พุทธธรรม** . พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๓ .
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.
- พระพุทธโฆษาจารย์, **วิสุทธิมรรค**. แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ . กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พุทธทาสภิกขุ. **ปฏิจจสมุปบาท**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓.
- _____. **ปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์.
- _____. **แนะแนวจริยธรรมร่วมสมัย ชุดที่ ๓ จุดหมายปลายทาง และตัวแท้ของจริยธรรม**. กรุงเทพมหานคร : ดวงตะวัน, ๒๕๕๓.
- _____. **ปฏิจจสมุปบาท จากพระโอษฐ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๔. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- Donald M. Borchert . **Encyclopedia of Philosophy**. Second Edition. USA : Thomson Gale Corporation, 2006.
- NICHOLAS BUNNIN and E. P. TSUI-JAMES. **The Blackwell Companion to Philosophy**. SECOND EDITION. UK : Blackwell Publishers Ltd, 2003.
- ROBERT AUDI. **THE CAMBRIDGE DICTIONARY OF PHILOSOPHY**. SECOND EDITION. New York : Cambridge University Press, 1999.